

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΤΗΣ (ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΑ ΣΦΑΚΙΑ) ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821*

Του Δρος Κωνστ. Γ. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

Δικηγόρου, LL.M (Univ. of London), Ph.D (Univ. of Exeter)

Στην Κρήτη τις παραμονές της Επανάστασης του Γένους κατοικούσαν περίπου 150.000 χριστιανοί και κατά τι περισσότεροι ή λιγότεροι μουσουλμάνοι,¹ ο δε πληθυσμός ήταν μικτός όχι μόνο στα αστικά κέντρα αλλά και στις αγροτικές περιοχές, εκτός από την επαρχία των Σφακίων, η οποία κατοικούνταν μόνο από χριστιανούς.² Χιλιάδες χριστιανοί είχαν ασπαστεί τον μωαμεθανισμό, για να προστατεύσουν τη ζωή και την τιμή των ιδίων και των οικογενειών τους, να προφυλάξουν τις περιουσίες τους, να αποφύγουν την καταδυνάστευση και τη βαριά φορολογία ή ακόμη και για να σφετεριστούν εγκαταλελειμμένες χριστιανικές περιουσίες.³ Χιλιάδες ήταν εξάλλου τα χριστιανόπουλα που είχαν αρπαγεί από τις οικογένειές τους με παιδομάζωμα, είχαν μνηθεί στον μωαμεθανισμό και είχαν εντα-

---

* Το διοικητικό καθεστώς των Σφακίων επισκοπείται στη β' ενότητα άρθρου μου με τίτλο «Καγκελλάρια των Σφακίων: Η πρώτη διοίκηση της επαναστατημένης Κρήτης (1821)», που έχει δημοσιευθεί στο τεύχος 39/2005, σ. 61 επ., αυτού του περιοδικού.

1. Βλ. σχεπικά J.M. Tancoigne: *Voyage à Smyrne, dans l' Archipel et l' île de Candie, En 1811, 1812, 1813 et 1814...* Τόμ. Β', Paris 1817, σ. 9 υποσ. 1. Ι. Φιλήμονος: *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, παρά - - Τόμ. Δ', Αθήναι 1861, σ. 45, 399. Σπ. Τρικούπι: *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, 3η έκδ. Τόμ. Α', εν Αθήναις 1888, σ. 151. Β. Ψιλάκη: *Ιστορία της Κρήτης από της απωτάτης αρχαιότητος μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*. Τόμ. Γ', εν Χανίοις 1909, σ. 28, 48. Δ.Α. Κοκκίνου: *Η Ελληνική Επανάστασις*, 3η έκδ. («Μέλισσα»). Τόμ. Β', Αθήναι 1957, σ. 437. Ν.Β. Τωμαδάκη: *Τα εν Κρήτη πολιτεύματα 1821-1824*. δελτ. Ιστ. & Εθνολ. Ετ. 15 (1961), σ. 12 υποσ. 5. Βλ. και σχεπικό έγγραφο σε Αρχ. Υπ. Εξ., Κεντρ. Υπηρε., έτος 1828, α.α.κ.: *Ερωτήματα πρεσβειών*, 1. *Αναλογία των εν Ελλάδι Ελλήνων και Τούρκων (προ του 1821 και κατά την περίοδον ταύτην 1828)*. Πρβλ. Θ.Ε. Δετοράκη: *Ιστορία της Κρήτης*, 2η έκδ. Ηράκλειο 1990, σ. 287. Ομοίως του Αυτού: *Η Τουρκοκρατία στην Κρήτη (1669-1898)*. σε Ν.Μ. Παναγιωτάκη (επιμ.): *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*. Τόμ. Β', Ηράκλειο 1988, σ. 345. Πρβλ. επίσης Μ.Γ. Πεπονάκη: *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*. *Ρέθυμνο* 1997, σ. 66-67.

2. Κόκκινου: Ό.π., σ. 437. Τωμαδάκη: Ό.π., σ. 3.

3. Βλ. σχεπικά Ι.Δ. Κονδυλάκη: *Ζαμπελίου και Κριτοβουλίδου ιστορία των επαναστάσεων της Κρήτης*, συμπληρωθείσα υπό - (Αθήναι 1893). *Επανεκδοση*, Αθήναι 1971, σ. 275-276. Ψιλάκη: Ό.π., σ. 9, 34 επ., 48, 156, 160. Π.Κ. Κριάρη: *Ιστορία της Κρήτης (Νέα) από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*. Τόμ. Β', εν Αθήναις, 1931, σ. 39, 64, 137. Ι.Δ. Μουρέλλου: *Ιστορία της Κρήτης*, 2η έκδ. Τόμ. Α', Ηράκλειον-Κρήτης 1950, σ. 75, 78-79. Βλ. επίσης Κόκκινου: Ό.π., σ. 430 επ. Π. Χιδίρογλου: *Εξισλαμισμοί στην Κρήτη*. Σε *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Τόμ. Γ', Αθήνα 1981, σ. 336 επ. Δετοράκη: *Ιστορία...* Ό.π., σ. 287 επ. Ομοίως του Αυτού: *Η Τουρκοκρατία...* Ό.π., σ. 345 επ. *Ειδικότερα για τα αίτια των εξισλαμισμών στην Κρήτη* βλ. Πεπονάκη: Ό.π., σ. 33 επ., 51-52, 65-66, 69, 73-74, 161.

χθεί στο σώμα των γενιτσάρων της νήσου.⁴ Πιέσεις για εξωμοσία ασκούσαν κυρίως οι γενίτσαροι,⁵ τέτοιες δε πιέσεις είχε δεχθεί ιδίως η ύπαιθρος.⁶ Ολόκληρα χωριά είχαν κατά την παράδοση αλλαξοπιστήσει.⁷ Ο μουσουλμανικός πληθυσμός της νήσου αποτελούνταν κυρίως από Κρητομουσουλμάνους (ή Τουρκοκρητικούς),⁸ δηλαδή από εξωμότες («μπουρμάδες») και απογόνους εξωμοτών.⁹ Οι Κρητομουσουλμάνοι αγαπούσαν την πατρίδα τους, μιλούσαν ελληνικά, διασκέδαζαν με κρητικά τραγούδια και τηρούσαν τα έθιμα και τις παραδόσεις της Κρήτης, οι δε χωρικοί έπιναν κρασί, έτρωγαν χοιρινό κρέας και ακολουθούσαν αρκετές χριστιανικές συνήθειες (επικαλούνταν την Παναγία, τιμούσαν τον Άγιο Γεώργιο, έβαφαν αυγά το Πάσχα και έκαναν κουλούρια, άναβαν στα εξωκκλήσια τα καντήλια κ.λπ.).¹⁰ Αν και αποκαλούνταν επίσημα Τούρκοι,¹¹ οι Κρητομουσουλμάνοι δεν ήταν γνήσιοι Τούρκοι, διότι δεν είχαν στην πραγματικότητα εκτουρκιστεί.¹²

Οι λίγοι (γνήσιοι) Τούρκοι της Κρήτης και οι Κρητομουσουλμάνοι κατατάσσονταν σε «ορτάδες» (κοινότητες, τάγματα) γενιτσάρων και αποκτούσαν ως «ορτάκηδες» δύναμη, αφού υποστηρίζονταν από τους συντρόφους του «ορτά».¹³ Οι κατατασσόμενοι δε Κρη-

4. Βλ. Ψιλάκη: 'Ο.π., 160-161: απόσπασμα από ανωνύμου, *Souvenirs d'un philhellène, Gustave Flourens et l'insurrection crétoise, De 1866-1868. Lyon 1893, σ. 10-11. Πρβλ. Πεπονάκη: 'Ο.π., σ. 49, όπου αναφέρεται ότι μετά το 1669 δεν έγινε παιδομάζωμα στην Κρήτη. Σύμφωνα πάντως με την παράδοση, αμέσως μετά την κατάκτηση της νήσου (1669) 15.000 χρισπανόπουλα αρπάχθηκαν και περιτομήθηκαν σε μία μόλις ημέρα. Βλ. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 34-35, 81-82. Κόκκινου: 'Ο.π., σ. 431. Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 79, 121-122. Ο ανώνυμος συγγραφέας αναφέρει στο *Souvenirs...* (ό.π., σ. 12' και σε Ψιλάκη, ό.π., σ. 162) ότι μαζί με τα άρρενα τέκνα των χρισπανών αρπάζονταν και οι αδελφές τους με προορισμό τα χαρέμια. Ο συγγραφέας αυτός, όπως αναφέρει στην *Ιστορία του ο Ψιλάκης* (ό.π., σ. 158 υποσ. 1), δεν είναι άλλος από τον Γάλλο φιλέλληνα E. Desmaze, που πολέμησε στην Κρήτη ως εθελοντής κατά την επανάσταση του 1866. Αποσπάσματα από το έργο του Desmaze δημοσιεύθηκαν μεταφρασμένα στα ελληνικά στα υπ' αριθμ. 4008 (31.3.1893), 4009 (1.4.1893) και 4011 (2.4.1893) φύλλα της εφημ. ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ με τον τίτλο «Αναμνήσεις του 1866-1868, Η Κρητική Επανάσταση και ο Γουσταύος Φλουρένς...». Τα αποσπάσματα των φύλλων 4009 και 4011 (από το Κεφ. II του έργου), όπου σκιαγραφείται η πρόωγη Τουρκοκρατία στην Κρήτη (1669-1821), ιδίως η κατάσταση του χρισπανικού πληθυσμού, έχουν περιληφθεί στην *Ιστορία του Ψιλάκη* (ό.π., σ. 158-165, στις οποίες γίνονται κατωτέρω παραπομπές).*

5. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 137. Βλ. επίσης Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 32 (πιέσεις από άρχοντες, όργανα και απλούς μουσουλμάνους).

6. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 58.

7. Βλ. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 10, 370038, 45, 163, 180. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 86, 115-116. Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 88, 107-108. Εμμ. Σ. Αγγελάκη: *Σπτειακά, ήτοι συμβολή εις την ιστορίαν της Σπτείας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Τόμ. Β' / τεύχ. Α', Αθήναι 1939, σ. 13-14. Βλ. επίσης Χιδίρογλου: 'Ο.π., σ. 345 επ. Πεπονάκη: 'Ο.π., σ. 50, 65-66, 73.*

8. Οι απόγονοι των λίγων Τούρκων που είχαν εγκατασταθεί μετά την κατάκτηση στην Κρήτη αποτελούσαν μικρή μειονότητα. Βλ. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 128. Πεπονάκη: 'Ο.π., σ. 54-55.

9. Μπουρμάς (τουρκ. *bugma*) = ευνούκος. Για τον υπομημητικό χαρακτηρισμό των εξωμοτών ως «μπουρμάδων» (.π «μουρτιάτδων») βλ. Ψινάκη: 'Ο.π., σ. 35 υποσ. 1, 62 υποσ. 3. Κριάρη: 'Ο.π., Προσθήκαι και επεξηγήσεις, Μέρος Α', σ. 9.

10. Βλ. Δετοράκη: *Ιστορία... 'Ο.π., σ. 289-290. Ομοίως του Αυτού: Η Τουρκοκρατία... 'Ο.π., σ. 346-347. Πεπονάκη: 'Ο.π., σ. 75-76.*

11. Βλ. Πεπονάκη: 'Ο.π., σ. 73.

12. Βλ. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 217 υποσ. 1, 318 υποσ. 2.

13. Για τους γενιτσαρικούς ορτάδες της Κρήτης βλ. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 83-84, 203 υποσ. 1 (σ. 204): αποσπάσματα από περιηγητή Fr. W. Sieber: *Reise nach der Insel Kreta im griechischen Archipelagus im Jahre 1817, von - . Τόμ. Β', Leipzig und Sorau 1823, σ. 183 επ. Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 121-122. Αγγελάκη: 'Ο.π., σ. 14 υποσ. 1. Βλ. επίσης Δετοράκη: *Ιστορία... 'Ο.π., σ. 276. Ομοίως του Αυτού: Η Τουρκοκρατία... 'Ο.π., σ. 338. Πρβλ. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 88, 104-105.**

τομουσουλμάνοι φανατίζονταν και συμπεριφέρονταν στους χριστιανούς συμπατριώτες τους τυραννικά.¹⁴ Κατά την τελευταία πριν από την επανάσταση του 1821 δεκαετία όλοι οι μωαμεθανοί της Κρήτης (ή σχεδόν όλοι) είχαν εγγραφεί σε γενιτσαρικούς ορτάδες, οι οποίοι έδρευαν στις τρεις πόλεις της νήσου: στο Χάνδακα ή μεγάλο Κάστρο (Ηράκλειο), στα Χανιά και στο Ρέθυμνο.¹⁵ Έτσι, η δύναμη του γενιτσαρικού σώματος, καθώς και των ίδιων των κρητογενίτσαρων, των λεγόμενων «γερλήδων» (δηλ. γηγενών), είχε ενισχυθεί επικίνδυνα. Στρατός δεν αποστελλόταν από την Πύλη στην Κρήτη· εξάλλου οι μουσουλμάνοι της νήσου δεν ανέχονταν την παρουσία ξένου στρατιωτικού σώματος.¹⁶ Οι ορτάδες είχαν γίνει τόσο ισχυροί, ώστε ο πασάς (βεζίρης) του Ηρακλείου, δηλαδή ο βαλής και σερασκέρης (γενικός διοικητής και αρχιστρατήγος) της νήσου, και οι άλλοι δύο πασάδες του Ρεθύμνου και των Χανίων¹⁷ δεν μπορούσαν να τους επιβληθούν και περιορίζονταν μόνο σε απειλές, αφού άλλωστε δεν είχαν δικό τους στρατό παρά μόνο σωματοφυλακή ή τιμητική φρουρά («πασαλήδες»);¹⁸

Στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη ο θεσμός της κοινοτικής αυτοδιοίκησης δεν φαίνεται να λειτούργησε πέρα από τα Σφακιά,¹⁹ αν και αναφέρεται ότι και το Λασιθί ποτέ δεν υποδουλώθηκε εντελώς από τους Ενετούς ή τους Τούρκους κατακτητές.²⁰ Από χωριά του χρονικού της Μονής Αγίας Τριάδος των Τζαγκαρόλων, στα οποία γίνεται λόγος για έργα σε μονές με «κοινά χρήματα» ή με δαπάνη του «Κοινού»,²¹ συνάγεται ότι υπήρχαν τότε στην Κρήτη χριστιανικές κοινότητες. Από περιορισμένη πληροφόρηση γνωρίζουμε εξάλλου ότι στο Ηράκλειο, στα Χανιά και στο Ρέθυμνο λειτουργούσαν κατά τα τέλη του 18ου αιώνα συμβούλια χριστιανών προκρίτων· και ότι οι πρόκριτοι μαζί με τον επίσκοπο φρόντιζαν για τους ναούς και το νοσοκομείο της πόλης και εκπροσωπούσαν τους χριστιανούς κατοίκους της στον πασά.²² Επίσης, στο Ηράκλειο, το 1762, οι τουρκικές αρχές είχαν διορίσει δημογέροντες (κοτζαμπάσηδες), που είχαν προταθεί από τους ραγιάδες της πόλης για τη συγκέντρωση - είσπραξη των φόρων και τη διεκπεραίωση των υποθέσεών τους.²³ Σε κάθε δε χωριό υπήρχε ένας καπετάνιος, που επέλυε τις μικροδιαφορές των ραγιάδων, και ένας γραμματέας («δάσκαλος»), που τηρούσε τις καταστάσεις του χαρα-

14. Βλ. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 180. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 78.

15. Βλ. Πεπονάκη: 'Ο.π., σ. 54. Πρβλ. Κονδυλάκη: 'Ο.π., σ. 282. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 83-84 (μαρτυρία Sieber) Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 112. Η παράδοση αναφέρει ότι σε γενιτσαρικό ορτά είχαν εγγραφεί γυναίκες (δεκατρείς αδελφές). Κριάρη: 'Ο.π., σ. 112.

16. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 83 (και σ. 203 υποσ. 1/σ. 204): μαρτυρία Sieber. Ομοίως Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 211.

17. Για τους πασάδες της Κρήτης βλ. σύντομα Κριάρη: 'Ο.π., σ. 59, 105-106. Δειτοράκη: Ιστορία... 'Ο.π., σ. 273-275. Ομοίως του Αυτού: Η Τουρκοκρατία... 'Ο.π., σ. 337. Πεπονάκη: 'Ο.π., σ. 40.

18. Υποσ. 16, ανωτ.

19. Βλ. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 60-61. Κόκκινου: 'Ο.π., σ. 433, 435. Γ. Ζομπανάκη: Ο Αυστριακός περιηγητής F. W. Sieber στην Κρήτη. Επει. Ετ. Κρητ. Σπ. 2 (1939), σ. 271-273. Πρβλ. Δειτοράκη: Ιστορία... 'Ο.π., σ. 290-291. Ομοίως του Αυτού: Η Τουρκοκρατία... 'Ο.π., σ. 347-348. Πρβλ. επίσης Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 13, 253 υποσ. 1. Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 113-114. Για το διοικητικό καθεστώς των Σφακίων βλ. Γαλανόπουλου: 'Ο.π., σ. 63 επ.

20. Φιλήμονος: 'Ο.π., σ. 45. Βλ. και Γρ. Παπαδοπειράκη: Ιστορία των Σφακίων, ήτοι μέρος της κρηπικής ιστορίας... Εν Αθήναις 1888, σ. 186.

21. Βλ. σε Ν. Β. Τωμαδάκη: Η Ιερά Μονή Αγίας Τριάδος των Τζαγκαρόλων εν Ακρωτηρίω Μελέκα Κρήτης. Επει. Ετ. Βυζ. Σπ. 9 (1932), σ. 334, 335, 337.

22. Πεπονάκη: 'Ο.π., σ. 59.

23. Βλ. Δειτοράκη: Ιστορία... 'Ο.π., σ. 290-291. Ομοίως του Αυτού: Η Τουρκοκρατία... 'Ο.π., σ. 347-348.

τσιού.²⁴ Οι καπετάνιοι δεν ασκούσαν διοικητικά ή αστυνομικά καθήκοντα.²⁵ Στις τουρκικές αρχές οι χριστιανοί των χωριών εκπροσωπούνταν μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα (ή τουλάχιστον μέχρι τότε) από έναν «κετχουντά» (πρόεδρος της επαρχίας), ο οποίος εκλεγόταν (προφανώς από προκρίτους), εισέπραττε τον κεφαλικό φόρο και διεκπεραίωνε τις υποθέσεις των χριστιανών της επαρχίας του.²⁶ Παράλληλα, ο μητροπολίτης και οι επίσκοποι ασκούσαν δυνάμει προνομίων πνευματική δικαιοδοσία και ρύθμιζαν κατά το ορθόδοξο δίκαιο οικογενειακά και άλλα ζητήματα των πιστών.²⁷ Όμως, τα στοιχεία αυτά δεν είναι αρκετά για να συμπεράνουμε ότι οι χριστιανικές κοινότητες αυτοδιοικούνταν.

Στην Κρήτη οι πόλεις στρατοκρατούνταν («γενιτσαροκρατούνταν»)²⁸ και η ύπαιθρος διοικούνταν δεσποτικά από αγάδες και μπέηδες γαιοκτήμονες (χωροδεσπότες) και από τους «σουμπάσηδες» (επιστάτες), στους οποίους οι χωροδεσπότες ανέθεταν τη διοίκηση των περιοχών τους, επειδή αυτοί τον περισσότερο καιρό έμεναν στις πόλεις.²⁹ Τούρκοι και Κρητομουσουλμάνοι μπέηδες και αγάδες εξουσίαζαν ολόκληρα χωριά.³⁰ Αμέσως μετά την άλωση του Χάνδακα (1669) η κρητική γη ανακατανεμήθηκε και εφαρμόστηκε στη νήσο ο οθωμανικός τιμαριωτισμός.³¹ Παλαιοί άρχοντες της νήσου, ως επί το πλείστον φεουδάρχες ενετικής καταγωγής, οι οποίοι είχαν κατά τον πόλεμο αλλάξει πίστη, για να μην απολέσουν το κύρος και τις ιδιοκτησίες τους, κράτησαν μετά την κατάκτηση τις περιουσίες τους και μεταπήδησαν ως μπέηδες ή αγάδες στη μουσουλμανική αριστοκρατία. Οι δε τίτλοι περιήλθαν διαδοχικά σε απογόνους και οι περιουσίες αυξήθηκαν με αρπαγές χριστιανικών γαιών.³² Οι ισόβιοι δε μισθωτές των (κατά περιοχή) έγγειων φόρων, οι λεγόμενοι «μαλικιαναγάδες», εκμεταλλεύονταν τους φορολογούμενους χριστιανούς των περιοχών τους (δηλ. όσους είχαν κτήματα), αποκτούσαν μεγάλη οικονομική δύναμη και

24. Πεπονάκη: *Ο.π.*, σ. 60.

25. Βλ. *αυτόδι*.

26. Βλ. Δετοράκη: *Ιστορία... Ο.π.*, σ. 291-292. *Ομοίως του Αυτού: Η Τουρκοκρατία... Ο.π.*, σ. 348-349. Πεπονάκη: *Ο.π.*, σ. 60.

27. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη: *Σύντομον διάγραμμα της ιστορίας της Εκκλησίας Κρήτης επί Τουρκοκρατίας*. Δελτ. Ιστ. & Εθνολ. Ετ. 14 (1960), σ. 10-11. Θ. Δετοράκη: *Η Εκκλησία της Κρήτης κατά την Τουρκοκρατία (1645-1898)*. Σε Ν. Μ. Παναγιωτάκη (επιμ.): *Ο.π.*, σ. 440. Πεπονάκη: *Ο.π.*, σ. 47.

28. Βλ. γαλλ. προξενικό έγγραφο του 1819 σε Ψιλάκη: *Ο.π.*, σ. 247.

29. Βλ. *Tancoigne: Ο.π.*, σ. 5 επ. Ψιλάκη: *Ο.π.*, σ. 85 (μαρτυρία Sieber), 200. Βλ. και Πεπονάκη: *Ο.π.*, σ. 40 υποσ. 98.

30. Ψιλάκη: *Ο.π.*, σ. 160 (απόσπασμα από Desmaze).

31. Βλ. *σχετικά αυτόδι*, σ. 5-7. Κριάρη: *Ο.π.*, σ. 59-60. Αγγελάκι: *Ο.π.*, σ. 1-3, 5-6. Βλ. *παρομοίως* Δετοράκη: *Ιστορία... Ο.π.*, σ. 278-279. *Ομοίως του Αυτού: Η Τουρκοκρατία... Ο.π.*, σ. 339-340. Πεπονάκη: *Ο.π.*, σ. 40-42. Για περισσότερα βλ. Κ. Γ. Φουρναράκη: *Διοικήσεις και δικαιοσύνη επί Τουρκοκρατίας εν Κρήτη*. Εν Χανίοις 1929, σ. 23, 44 επ. Αντ. Γ. Σήφακα: *Το υπό των Τούρκων εισαχθέν εις Κρήτην φορολογικόν σύστημα*. Επετ. Ετ. Κρητ. Σπ. 3 (1940), σ. 156 επ. Για το γαιοκτητικό καθεστώς και τον τιμαριωτισμό της Τουρκοκρατίας βλ. σύντομα Ν. Γ. Μοσχováκη: *Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον επί Τουρκοκρατίας (εν Αθήναις 1882)*. Ανατύπωση Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1988, σ. 23 επ. Α. Ζακυθηνού: *Η Τουρκοκρατία, Εισαγωγή εις την νεωτέραν ιστορίαν του Ελληνισμού*. Εκδ. Ε. Γ. Βαγιονάκη, σ. 8-9. Απ. Ε. Βακαλόπουλου: *Ιστορία του νέου Ελληνισμού. Τόμ. Β', επιμ. Κ. Απ. Βακαλόπουλου, Θεσσαλονίκη («Ηρόδοτος»), σ. 16 επ.* Για περισσότερα βλ. Δ.Κ. Τσοποίου: *Γη και γεωργία της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν (Βόλος 1912)*. Φωτ. αναπαραγωγή / 3η έκδ. («Επικαιρότητα»), Αθήνα 1977, σ. 60 επ., 128 επ. Ειδικότερα βλ. Ν. Σαρρή: *Οσμανική πραγματικότητα. Συστηματική παρά-δεση δομών και λειτουργιών*. Τόμ. ΙΙ, Αθήνα («αρσενίδης»), σ. 54 επ., 117 επ.

32. Βλ. Ψιλάκη: *Ο.π.*, σ. 9, 159 κ. 160 (αποσπάσματα από Desmaze). Σήφακα: *Ο.π.*, σ. 161, 162. Πεπονάκη: *Ο.π.*, σ. 36.

εξελίσσονταν σε ισχυρούς πολιτικούς παράγοντες.³³ Επίσης, όλες οι σουλτανικές γαίες κατέχονταν αντί εισφοράς από αγάδες και περιέρχονταν από απτέρα σε γιο.³⁴ Οι χωροδеспότες δε και οι σουμπάσηδες περιβάλλονταν, υποστηρίζονταν και προστατεύονταν από αδίστακτους κρητογενίτσαρους, οι οποίοι αποτελούσαν το στρατό τους, αστυνόμευαν τις περιοχές τους, επέβαλλαν την εξουσία τους και συνεργούσαν στα εγκλήματά τους κατά των ραγιαδών.³⁵

Οι γενίτσαροι, οι οποίοι ταλαιπωρούσαν τη νήσο από την εποχή της κατάκτησης, αποχαλινώθηκαν μετά την αποτυχία της επανάστασης του Δασκαλογιάννη (1770) και ο χριστιανικός πληθυσμός δεινοπαθούσε. Σκληροί γενίτσαροι και κρητογενίτσαροι καθημερινά εκβίαζαν, λήστευαν, ξυλοκοπούσαν ή δολοφονούσαν χριστιανούς ή εξευτέλιζαν τους χριστιανούς με ατιμώσεις, βιασμούς, αρπαγές συζύγων ή θυγατέρων, όργια και θηριωδίες,³⁶ ακολουθούμενοι συνήθως από συντρόφους («ορτάκηδες») ή (σε Ρεθύμνη και Ηράκλειο) και από συρφετό από «μαθητευόμενους» νεαρούς («τσιράκια» ή «γιασμάκια»), τους οποίους είχαν υπό την προστασία τους.³⁷ Η Κρήτη μαστιζόταν ανηλεώς από αγάδες, μπέηδες, σουμπάσηδες και από τους γενιτσάρους: τους «ξεκουκούλωτους» των Χανίων και της Δυτικής Κρήτης, που περιέτρεχαν την ύπαιθρο ασκεπείς, και τους άλλους αμείλικτους ορτάκηδες, που αποκαλούνταν ιδίως σε Ηράκλειο και Ρεθύμνη «εσπέχηδες», «ζορμπάδες» ή «καπανταήδες».³⁸

Οι ραγιαδες, στους οποίους γενικά απαγορευόταν να φέρουν όχι μόνο όπλα αλλά ούτε απλή βακτηρία,³⁹ υπάκουαν δουλικά στους τοπικούς άρχοντες, τους σουμπάσηδες και τους γενιτσάρους, τους περιποιούνταν και ικανοποιούσαν τις επιθυμίες τους, για να μην τους εξοργίζουν. Ο ραγιας κινδύνευε να δαρθεί ή να πυροβοληθεί από τον γενίτσαρο επειδή ήταν αλλόθρησκος.⁴⁰ Χριστιανοί διαβάτες είχαν χρησιμοποιηθεί ως στόχοι, για να δοκιμάσουν οι γενίτσαροι τα όπλα τους ή για να στοιχηματίσουν ή να διασκεδάσουν, ιδίως κατά την εορτή του Μπαϊραμού.⁴¹ Οι γενίτσαροι είχαν κακοποιήσει ή δολοφονήσει

33. Για τους έγγειους φόρους και την ισόβια μίσθωσή τους (που καθιερώθηκε το 1720) βλ. Δετοράκη: *Ιστορία... Ό.π.*, σ. 279-280. Ομοίως του Αυτού: *Η Τουρκοκρατία... Ό.π.*, σ. 340-341.

34. Βλ. Πεπονάκη: *Ό.π.*, σ. 58, όπου αναφορά σε γαλλ. προξενικό έγγραφο του 1820. Ομοίως Ψιλάκη: *Ό.π.*, σ. 248.

35. Βλ. Ψιλάκη: *Ό.π.*, σ. 201.

36. Παρομοίως σε Στ. Α. Ξανθουδίδου: *Επίτομος ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Εν Αθήναις 1909*, σ. 124. Επίσης σε Κόκκινου: *Ό.π.*, σ. 436. Βλ. ειδικότερα Κ. Κριτοβουλίδου: *Συνοπτική έκθεση της διαγωγής των δεσποζόντων Τούρκων και της ηθικής κατάστασως των χριστιανών της Κρήτης προ της Επαναστάσεως. Σε Φιλήμονος: Ό.π.*, σ. 395 επ., όπου και πολλά περιστατικά γενιτσαρικής βίας. Τέτοια περιστατικά, που τα διέσωσαν η παράδοση και περιηγητές, βλ. επίσης σε Ψιλάκη: *Ό.π.*, Μέρος Γ', Τμήμα Α', Κεφ. ΣΤ', Ζ'. σε Κριάρη: *Ό.π.*, Μέρος Α', Κεφ. ΣΤ', Η', Θ', Ι'. Σε Μουρέλλου: *Ό.π.*, Κεφ. Β', Γ', Δ'. Ειδικά για την εγκληματική συμπεριφορά των γενιτσάρων της ανατολικής Κρήτης βλ. Αγγελάκη: *Ό.π.*, Μέρος Β', Κεφ. Ε', ΣΤ', Ζ'.

37. Ψιλάκη: *Ό.π.*, σ. 216. Κριάρη: *Ό.π.*, σ. 136.

38. Βλ. Ψιλάκη: *Ό.π.*, σ. 171 υποσ. 1, 215-216, 226. Μουρέλλου: *Ό.π.*, σ. 234 υποσ. (**). Εσπέχης (οπλ. οπαχής) = ιππέας· ζορμπάς = οπλοφόρος σώματος εκτρεπόμενου σε βιαιότητες, βίαιος, αυθαίρετος· καπαντιαής = αρχηγός σπείρας νιαήδων (τουρκ. *kabadayl* = θρασύς, θρασύδειλος).

39. Ψιλάκη: *Ό.π.*, σ. 162 (απόσπασμα από Desmaze). Ομοίως Μουρέλλου: *Ό.π.*, σ. 296. Τα όπλα που κατείχαν άλλοτε οι ραγιαδες είχαν παραδοθεί στους γενιτσάρους. Κονδυλάκη: *Ό.π.*, σ. 284. Κριάρη: *Ό.π.*, σ. 106.

40. Κονδυλάκη: *Ό.π.*, σ. 282. Κριάρη: *Ό.π.*, σ. 110.

41. Βλ. Κονδυλάκη: *Ό.π.*, σ. 283, 290. Κριάρη: *Ό.π.*, σ. 110. Κόκκινου: *Ό.π.*, σ. 436-437. Για περισσότερα βλ. Ψιλάκη: *Ό.π.*, σ. 162-163 (απόσπασμα από Desmaze), 202-203, 249 (χωρίο γαλλ. προξενικού εγγράφου του 1820), 250-251. Μουρέλλου: *Ό.π.*, σ. 272, 286.

ακόμη και κληρικούς ή μοναχούς,⁴² και είχαν ατιμάσει, όπως αναφέρει η παράδοση, μοναχές,⁴³ καθώς και συζύγους και θυγατέρες ιερέων.⁴⁴

Η ευπρεπής εμφάνιση, το αρρενωπό ύφος, το ωραίο παράστημα, η πνευματική υπεροχή ή η ευπορία του ραγιά θεωρούνταν από τους γενιτσάρους ασυγχώρητες προκλήσεις.⁴⁵ Οι ραγιάδες έπρεπε να είναι ταπεινοί. Φορούσαν μαύρα φέσια («κουκούλια»)⁴⁶ και ευτελή ενδύματα, ασκούσαν αθόρυβα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και διασκέδαζαν σπανίως και με προφυλάξεις.⁴⁷ Ο ραγιάς έπρεπε να αφαιρέσει σε ένδειξη υποταγής τα υποδήματά του, για να περάσει εμπρός από τζαμί ή στρατώνα.⁴⁸ Κανένας ραγιάς δεν μπορούσε ιππεύοντας να εισέλθει στην πόλη ή να εξέλθει από αυτή εκτός από τον αρχιεπίσκοπο.⁴⁹ Αν ο ραγιάς καθώς ίππευε συναντούσε αγά ή γενίτσαρο, έπρεπε αμέσως να αφιππεύσει, να τον χαιρετήσει με ταπεινότητα και να περιμένει να απομακρυνθεί, διαφορετικά πυροβολούνταν. Αλλά και μετά την αφιππευση, ο ραγιάς κινδύνευε να πυροβοληθεί ή να δαρθεί ανηλεώς, με τη δικαιολογία ότι «πέζεψε» για να «καβαλικέψει» τον γενίτσαρο.⁵⁰ Οι γενίτσαροι ενοχλούσαν τους χριστιανούς ακόμη και κατά την τέλεση των θρησκευτικών τους τελετών, τις οποίες πολλές φορές τις διέκοπταν για να αναθέσουν αγγαρείες ή απλώς για να υβρίσουν το εκκλησίασμα.⁵¹ Οι δε αγγαρείες, αν και πολλές φορές βασανιστικές,⁵² εκτελούνταν χωρίς παράπονα για να αποφεύγονται οι ραβδισμοί.⁵³

Ο χριστιανικός πληθυσμός της Κρήτης, ιδίως ο πεδινός, είχε περιέλθει γενικά σε απορία. Οι ραγιάδες ανέχονταν όχι μόνο τη βαριά γι' αυτούς φορολογία⁵⁴ αλλά και την αρ-

42. Βλ. τέτοια περιστατικά σε Κριποβουλίδου: 'Ο.π., σ. 397. Σε Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 60, 61-62, 202-203, 206-207, 242-243. Σε Κριάρη: 'Ο.π., σ. 115, 144. Σε Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 225, 272, 286.

43. Βλ. τέτοιο περιστατικό σε Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 282.

44. Βλ. τέτοια περιστατικά σε Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 188, 203, 217-218, 288-289. Σε Κριάρη: 'Ο.π., σ. 152, 163-164. Σε Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 256-258, 266, 299, 310. Ο κλήρος φρόντιζε ωστόσο να εξαγοράζει την πουχία, την ασφάλεια και το κύρος του με προσφορές δώρων και χρημάτων σε μουσουλμάνους. Βλ. Τωμαδάκη: Σύντομον διάγραμμα... 'Ο.π., σ. 13. Δετοράκη: Η Εκκλησία της Κρήτης... 'Ο.π., σ. 440.

45. Βλ. Κριποβουλίδου: 'Ο.π., σ. 398. Κονδυλάκη: 'Ο.π., σ. 283. Ομοίως Κριάρη: 'Ο.π., σ. 110. Για σχετικά περιστατικά βλ. Κριποβουλίδου: 'Ο.π., σ. 397-398. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 178-179, 194-195. Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 253. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 114.

46. Βλ. σχετικά Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 252 υποσ. 1.

47. Βλ. Κονδυλάκη: 'Ο.π., σ. 283. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 111.

48. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 162 (απόσπασμα από Desmaze). Ομοίως Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 296.

49. Υποσ. 48, ανωτ. Επίσης Κριάρη: 'Ο.π., σ. 109. Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 213: απόσπασμα από περιηγητή Savary: *Lettres sur la Grèce pour servir de suite à celles sur l' Egypte, par-, nouvelle édition. A Paris 1798*, σ. 273-274, όπου και σχετικό επεισόδιο (ταραχές από τους γενιτσάρους εξαιτίας της εισόδου του επισκόπου Χανίων έφιππου στην πόλη). Βλ. και Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 314.

50. Κονδυλάκη: 'Ο.π., σ. 283. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 110-111. Πρβλ. Κριποβουλίδου: 'Ο.π., σ. 398. Οι γενίτσαροι κώμης της Σπείρας υποχρέωναν χριστιανούς και μουσουλμάνους να αφιππεύουν, όταν πλησίαζαν την κώμη σε απόσταση βολής. Κονδυλάκη: 'Ο.π., σ. 283.

51. Κονδυλάκη: 'Ο.π., σ. 283-284. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 111. Αλλά και οι αρχές της νήσου φαίνεται ότι συμπεριφέρονταν προς τη χριστιανική θητεία υβριστικά. Η παράδοση έχει διασώσει το περιεχόμενο άδειας ταφής χριστιανού, όπου εξυβρίζονται η χριστιανική πίστη, ο ιερέας και ο ίδιος ο νεκρός. Βλ. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 166 υποσ. α'.

52. Κονδυλάκη: 'Ο.π., σ. 284. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 111. Πρβλ. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 7, 45-46.

53. Βλ. Πεπονάκη: 'Ο.π., σ. 61, όπου και σχετικό απόσπασμα από Ταμπούινη: 'Ο.π., σ. 7. Βλ. και χρονικό Μονής Αγ. Τριάδος Τζαγκαρόλων, σε Τωμαδάκη: Η Ιερά Μονή Αγ. Τριάδος... 'Ο.π., σ. 319-320.

54. Για τη φορολογία στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη βλ. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 22 επ. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 61-62, 83-85. Φουρναράκη: 'Ο.π., σ. 23 επ. Σήφακα: 'Ο.π., σ. 156 επ. Δετοράκη: Ιστορία... 'Ο.π., σ. 278 επ. Ομοίως του Αυτού: Η Τουρκοκρατία... 'Ο.π., σ. 339 επ.

πακτικότητα των φοροεισπρακτόρων, των πασάδων, των μπέηδων, των αγάδων, των γενιτσάρων και κάθε τυχαίου μουσουλμάνου.⁵⁵ Οι χωρικοί από απλοί ραγιάδες του σουλτάνου είχαν μετατραπεί σε «δουλοπάροικους» των μουσουλμάνων γαιοκτημόνων και καταδυναστεύονταν από αυτούς και τους σουμπάσηδες.⁵⁶ Στις πόλεις οι περιουσίες των ραγιάδων λεηλατούνταν συχνά από γενιτσάρους, οι οποίοι παρακινούσαν συγχρόνως τους φτωχούς μουσουλμάνους να βιαιοπραγούν.⁵⁷ Η οικονομική δραστηριότητα των χριστιανών είχε συρρικνωθεί, εξαιτίας της αρπακτικής διάθεσης των κατακτητών και των Κρητομουσουλμάνων.⁵⁸ Αναφέρεται δε ότι μουσουλμάνοι είχαν στείλει σε χριστιανούς -ακόμη και σε κληρικούς ή μοναχούς- κόκκους σίτου ή φυσίγγια μέσα σε μαντίλια ή σε χάρτινα περιτυλίγματα ως απειλητική προειδοποίηση, για να αποσπάσουν από αυτούς χρήματα ή κτήματα ή για να ικανοποιήσουν άλλες παράνομες αξιώσεις τους.⁵⁹

Στην πραγματικότητα δεν υπήρχε έννομη τάξη για τους ραγιάδες της Κρήτης. Οι γενίτσαροι ήταν ασύδοτοι και η εξουσία αυθαιρετούσε εις βάρος των ραγιάδων, οι οποίοι ενέδιδαν στις αξιώσεις ακόμη και φτωχών μουσουλμάνων.⁶⁰ Χριστιανοί δολοφονούνταν, κακοποιούνταν, ληστεύονταν ή ατιμάζονταν από τους γενιτσάρους και αυτοί δεν τιμωρούνταν.⁶¹ Γενικά, δικαιοσύνη δεν αποδιδόταν σε περίπτωση εγκληματικής ενέργειας μουσουλμάνου κατά χριστιανού, διότι οι καδήδες εκλάμβαναν τη δικαίωση του χριστιανού (δηλ. του «άπιστου») ως «θρησκευτικό έγκλημα».⁶² Άλλωστε αρκούσαν δύο ψευδομάρτυρες για να απαλλαγεί ο μουσουλμάνος εγκληματίας· ή για να οδηγηθεί αθώος χριστιανός στην αγχόνη, συκοφαντούμενος ότι ύβρισε το ισλάμ.⁶³ Αν όμως χριστιανός αφαιρούσε τη ζωή από μουσουλμάνο, επιβαλλόταν βαρύτερη ποινή, αθώοι χριστιανοί φυλακίζονταν και επιδικαζόταν υπέρογκη χρηματική αποζημίωση («τζερεμές») εις βά-

55. Βλ. σχεπικά Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 26, 28, 32, 33, 83 (μαρτυρία Sieber· και σε σ. 203 υποσ. 1/σ. 204). Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 94 επ., 102-103, 116. Σήφακα: 'Ο.π., σ. 177. Πεπονάκη: 'Ο.π., σ. 61. Βλ. επίσης Δετοράκη: Ιστορία... 'Ο.π., σ. 279-281. Ομοίως του Αυτού: Η Τουρκοκρατία... 'Ο.π., σ. 340-341, όπου αναφέρεται μειαξύ άλλων ότι εκμειταλλεύονταν τους χριστιανούς ακόμη και κεικουνιάδες ή δραγουμάνοι, δηλ. χριστιανοί. Σε άλλα όμως μέρη της Αυτοκρατορίας οι κοινοπκοί άρχοντες εναντιώνονταν στη βαριά φορολογία και την απληστία των κραπκών οργάνων. Βλ. Ι. Γιαννόπουλου: Κοινοπκοί. Σε Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, «Εκδοτική Αθηνών». Τόμ. ΙΑ' (1975), σ. 143.

56. Βλ. περιεκτική περιγραφή της κατάστασης των χωρικών της Κρήτης σε Tapcoigne: 'Ο.π., σ. 5 επ. Βλ. επίσης Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 8, 76-77, 200. Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 84-86, 100-101. Ν. Β. Τωμαδάκη: Ιστορία της Εκκλησίας Κρήτης επί Τουρκοκρατίας (1645-1898). Τόμ. Α', εν Αθήναις 1974, σ. 27-28. Ι. Βολανάκη: Η θρησκευτική κατάσταση των χριστιανών της Κρήτης κατά το Α' τέταρτον του 19ου αιώνας, κατά τον Friedrich Wilhelm Sieber. Κρητ. Χρον. 25 (1973), σ. 140, 143. Πεπονάκη: 'Ο.π., σ. 42. Στο χρονικό της Μονής Αγ. Τριάδος των Τζαγκαρόλων αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι ο αγάς γαιοκτήμονας θεωρούσε τον εαυτό του «βασιλέα» και τους κατοίκους της «επικρατείας» του «σκλάβους». Τωμαδάκη: Η Ιερά Μονή Αγ. Τριάδος... 'Ο.π., σ. 320. Πρβλ. Βολανάκη: 'Ο.π., σ. 143.

57. Πεπονάκη: 'Ο.π., σ. 53.

58. Βλ. σχεπικά Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 96, 310.

59. Βλ. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 30, 60, 236, 243 (ανέκδ. σημειώσεις Ι. Παπαδάκη ή Ζολώτα), 249 (χωρίο γαλλ. προξενικού εγγράφου του 1820). Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 84. Πρβλ. Κριτοβουλίδου: 'Ο.π., σ. 398. Κόκκινου: 'Ο.π., σ. 437. Βλ. επίσης χρονικό Μονής Αγ. Τριάδος Τζαγκαρόλων, σε Τωμαδάκη: Η Ιερά Μονή Αγ. Τριάδος... 'Ο.π., σ. 319. Για σχεπικά περιστατικά βλ. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 143-144, 161-162.

60. Υποσ. 55, ανωτ.

61. Υποσ. 36, ανωτ.

62. Σήφακα: 'Ο.π., σ. 178. Πρβλ. Πεπονάκη: 'Ο.π., σ. 61.

63. Βλ. Κριτοβουλίδου: 'Ο.π., σ. 398. Κόκκινου: 'Ο.π., σ. 437. Γενικά στην Αυτοκρατορία η μαρτυρία χριστιανού κατά μουσουλμάνου δεν είχε δικονομική αξία για τους ιεροδίκες. Βακαλόπουλου: 'Ο.π., σ. 336.

ρος των χριστιανών κατοίκων του χωριού στην περιφέρεια του οποίου είχε διαπραχθεί το έγκλημα,⁶⁴ σύμφωνα με την αρχή της συλλογικής ευθύνης των κοινοτήτων.⁶⁵ Οι γενίτσαροι δε εκδικήθηκαν τέτοια εγκλήματα ξεκληρίζοντας οικογένειες ή δολοφονώντας εν ψυχρώ πολλούς αθώους χριστιανούς.⁶⁶

Κάποια προστασία παρείχαν στους χριστιανούς, οι κρυπτοχριστιανοί (ή Τουρκορωμοί ή κρυφοί λινόβάμβακοι)⁶⁷ και οι καπεταναίοι των ορέων με τους οπλοφόρους τους, που οι χριστιανοί τους αποκαλούσαν «αδελφοποιτούς» ή «αδερφοχτούς» και οι μουσουλμάνοι «χαϊνήδες» (δηλ. προδότες, κακοποιούς).⁶⁸ Κρυπτοχριστιανοί και χαϊνήδες βοηθούσαν χριστιανούς που καταδιώκονταν ή κινδύνευαν, προλαμβάνοντας εγκληματικές ενέργειες των γενιτσάρων κατά των χριστιανών και εκδικούνταν ειδικά των γενιτσάρων εγκλήματα. Ορισμένοι δε χαϊνήδες είχαν προστατεύσει, σύμφωνα με την παράδοση, ακόμη και Τούρκους από γενιτσάρους.⁶⁹

Η εξουσία των πασάδων της Κρήτης είχε αποδυναμωθεί. Εξουσία ασκούσαν ουσιαστικά οι ορτάδες και οι τοπικοί άρχοντες (με σουμπάσηδες και σκληρούς κρητογενίτσαρους).⁷⁰ Διαταγές πασάδων και σουλτάνων κατά της γενιτσαρικής ασυδοσίας και του βίαιου εξισλαμισμού αψηφούνταν.⁷¹ Οι γενίτσαροι επέβαλλαν τις αξιώσεις τους στους πασάδες με εκφοβισμούς και εξεγέρσεις.⁷² Ακόμη και η καθυστέρηση της μισθοδοσίας των γενιτσάρων αποτελούσε αιτία εξέγερσης.⁷³ Οι μπέηδες δε και οι αγάδες, χρησιμοποιώντας τους γενιτσάρους, ασκούσαν πιέσεις σε πασάδες και άλλους αξιωματούχους (μουφτήδες, καδήδες, γενιτσαραγάδες ή δεφτερδάρηδες), προκαλούσαν εξεγέρσεις χάριν των συμφερόντων τους, απέλεμπαν πασάδες ή αξιωματούχους από τη νήσο και έβλαπταν όσους δεν τους ήταν αρεστοί.⁷⁴

Η Πύλη προσπάθησε να τιθασεύσει τους γενιτσάρους και να επιβάλει την τάξη στη νήσο, αλλά οι προσπάθειες δεν τελεσφόρησαν. Το φθινόπωρο του 1812 κατέβηκε με στρατό στην Κρήτη (στη Σούδα) για να πατάξει τον γενιτσαρισμό ο Χατζη-Οσμάν πασάς, ο οποί-

64. Βλ. σχεπικά Κονδυλάκη: 'Ο.π., σ. 284-285. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 106. Βλ. επίσης Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 225.

65. Για την ευθύνη αυτή των κοινοτήτων βλ. Σαρρή: 'Ο.π., σ. 355-356. Επίσης βλ. Μοσκοβάκη: 'Ο.π., σ. 95.

66. Βλ. Κονδυλάκη: 'Ο.π., σ. 284. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 58. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 106-107.

67. Για τους κρυπτοχριστιανούς της Κρήτης βλ. σύντομα Κονδυλάκη: 'Ο.π., σ. 276-277, 286. Δειτοράκη: Ιστορία... 'Ο.π., σ. 290. Ομοίως του Αυτού: Η Τουρκοκρατία... 'Ο.π., σ. 347. Βλ. ειδικότερα Πεπονάκη: 'Ο.π., σ. 77 επ. Επίσης βλ. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 66 επ., 169 επ. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 76 επ., 137 επ. Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 119 επ., 298 επ.

68. Για τους χαϊνήδες βλ. σύντομα Κονδυλάκη: 'Ο.π., σ. 285-286. Ξανθουδίδου: 'Ο.π., σ. 127. Βλ. εκτενέστερα Κόκκινου: 'Ο.π., σ. 433-435. Δειτοράκη: Ιστορία... 'Ο.π., σ. 303-306. Ομοίως του Αυτού: Η Τουρκοκρατία... 'Ο.π., σ. 355-357. Για ακόμη περισσότερα βλ. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 49 επ., 249 επ. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 79-80, 81 υποσ. στ', 107 επ., 154 επ. Μουρέλλου: 'Ο.π., Κεφ. Β', Γ', Δ'. Ειδικά για την τελετή της αδελφοποιίας βλ. Κριάρη: 'Ο.π., Προσθήκαι και επεξηγήσεις, Μέρος Α', σ. 9-10, Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 207 υποσ. (*). Θ. Ε. Δειτοράκη: Η αδελφοποιία στην Κρήτη. Ηράκλειον Κρήτης 1978. Ανάπτυπο από περ. ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΑ, τεύχ. 7/1978, σ. 131-151.

69. Βλ. Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 209, 250.

70. Παρομοίως σε Κόκκινου: 'Ο.π., σ. 432. Για τη δύναμη των μπέηδων και των γενιτσάρων της Κρήτης βλ. και V. Bérard: *Les affaires de Crète. Paris 1898*, σ. 54-55.

71. Βλ. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 148. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 163 (απόσπασμα από Desmaze). Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 122. Βλ. επίσης Δειτοράκη: Ιστορία... 'Ο.π., σ. 300-301. Ομοίως του Αυτού: Η Τουρκοκρατία... 'Ο.π., σ. 353-354.

72. Βλ. σχεπικά Κονδυλάκη: 'Ο.π., σ. 282. Επίσης βλ. Savary: 'Ο.π., σ. 270 επ., όπου και σχεπικό επεισόδιο. Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 183-184, 223-225: απαγχονισμοί χριστιανών και απαίτηση γενιτσάρων στασιαστών.

73. Πεπονάκη: 'Ο.π., σ. 45 υποσ. 121.

74. Βλ. γαλλ. προξενικά έγγραφα ετών 1819 και 1820 σε Ψιλάκη: 'Ο.π., σ. 246, 247-248.

ος κατόρθωσε να εξολοθρεύσει τους διαβόητους αγάδες, μπέηδες και γενιτσάρους των δυτικών επαρχιών με τη βοήθεια εγγύριων χριστιανικών δυνάμεων. Όμως ο Οσμάν πασάς, που αποκλήθηκε από τους χριστιανούς «Πνιγάρης» λόγω των πολλών απαγχονισμών, δεν μπόρεσε να συνεχίσει το έργο του. Οι γενίτσαροι του Ηρακλείου στασίασαν, απέκλεισαν τις πύλες της πόλης και αρνήθηκαν να τον δεχθούν, λέγεται δε ότι απεσταλμένοι των γενιτσάρων τον συκοφάντησαν στην Πύλη, η οποία πάντως τον ανακάλεσε.⁷⁵ Μετά την απομάκρυνση του Οσμάν πασά από τη νήσο, οι γενίτσαροι εξαγριώθηκαν και οι ωμότητες κατά των χριστιανών πολλαπλασιάστηκαν, διότι ο γενιτσαρισμός είχε πληγεί με τη συνδρομή των χριστιανών και οι γενίτσαροι διψούσαν για εκδίκηση.⁷⁶ Η Πύλη έστειλε τότε στη νήσο ως σερασκέρη (το 1815) τον έμπειρο Ρεσίτ πασά (τον γνωστό Κιουταχή), ο οποίος συνέχισε το έργο του Οσμάν πασά με νέους απαγχονισμούς. Όμως και ο Ρεσίτ πασάς σύντομα ανακλήθηκε (το 1816), οι δε χριστιανοί περιήλθαν σε απόγνωση.⁷⁷

Στον κρητογενιτσαρισμό, ο οποίος συνέχιζε να κατατρέχει τον χριστιανικό πληθυσμό, έβαλε τέλος η κρητική επανάσταση του 1821. Στα τέλη της δεκαετίας του 1880 ο Γάλλος φιλέλληνας E. Desmaze έγραφε χαρακτηριστικά ότι η Κρήτη από την εποχή της οθωμανικής κατάληψης μέχρι το 1821 «υπήρξε ο έβδομος κύκλος της Ελληνικής γέννης»: ότι το πέραν των ορέων των Σφακίων χριστιανοί «υπέστησαν επί εκατόν πενήντα έτη... καταπιέσεις παραδειγματίστους εις τα χρονικά της λευκής φυλής από της εποχής της αρχαίας δουλείας».⁷⁸

75. Για τον Οσμάν πασά και τη δράση του στην Κρήτη βλ. Κονδυλάκι: 'Ο.π., σ. 289. Κόκκινου: 'Ο.π., σ. 436. Δετοράκι: Ιστορία... 'Ο.π., σ. 301-302. Ομοίως του Αυτού: Η Τουρκοκρατία... 'Ο.π., σ. 354-355. Πρβλ. Πεπονάκι: 'Ο.π., σ. 56-57. Βλ. περαιτέρω Ψιλάκι: 'Ο.π., σ. 188 επ. Κριάρη: 'Ο.π., σ. 149 επ. Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 259 επ. Αγγελάκι: 'Ο.π., σ. 20 επ.

76. Βλ. Ψιλάκι: 'Ο.π., σ. 198 επ. Μουρέλλου: 'Ο.π., σ. 268 επ. Αγγελάκι: 'Ο.π., σ. 22 επ.

77. Για τον Ρεσίτ πασά ως σερασκέρη της Κρήτης βλ. σύντομα Κονδυλάκι: 'Ο.π., σ. 289-290. Κόκκινου: 'Ο.π., σ. 436. Δετοράκι: Ιστορία... 'Ο.π., σ. 302-303. Ομοίως του Αυτού: Η Τουρκοκρατία... 'Ο.π., σ. 355. Βλ. επίσης Ψιλάκι: 'Ο.π., σ. 198, 250.

78. Ψιλάκι: 'Ο.π., σ. 159. Η συγγραφή του *Souvenirs d' un philhellène...* του Desmaze ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 1889 (αυτόδι, σ. 393).

ΔΕΥΚΑΛΙΩΝ

Ο Θεσσαλός

Τριμηνιαίο

Πολιτιστικό

Περιοδικό

Προβληματισμού

Εκδότης/Διευθυντής

Θάνος Κ.

ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Συντακτική Επιτροπή

Γ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Γ. Ν. ΤΣΑΓΚΟΥΛΗΣ

Τεύχος 19

Αθήναι,

Φεβρουάριος 2008